

بررسی اقوال مختلف مفسران و اندیشمندان اسلامی حول آیه ۳ سوره نساء در قرآن

علی مطوری*

تاریخ دریافت: ۹۷/۱۲/۱۰

محمدجواد سامی**

تاریخ پذیرش: ۹۸/۲/۱۸

علیرضا خنشا***

چکیده

برخی از اندیشمندان اسلامی، وجود قوانین چند همسری در فقه اسلامی را دلیل اباحه مطلق تعدد زوجات در شریعت اسلامی می‌دانند اما همانطور که گفتیم اسلام دین جامع شرایط است و برای تمام حالت‌های گوناگون (عادی و اضطرار و...) دارای قانون می‌باشد. اکثر علمای متأخر و اکثر مراجع کنونی نیز فتوا بر عدم استحباب و جواز اباحه تعدد زوجات داده و حتی برخی بر مکروه بودن آن به خاطر مضرات ناشی از آن تأکید نموده‌اند. و همچنین حکومت اسلامی می‌تواند بنا بر مصالح اجتماعی به عنوان حکم ثانویه قیود و شرایط یا محدودیت‌هایی در این باره وضع کند همچنان که در قانون مدنی خانواده ایران و برخی از کشورها دیده می‌شود. در این پژوهش از روش کتابخانه‌ای به شیوه تحلیلی استنتاجی بین دیدگاه‌هایی گوناگون مقایسه و تطبیق صورت گرفته و نتایج نشان می‌دهد که اباحه جواز تعدد زوجات در اسلام منوط به شرایط خاص اجتماعی است و اینکه اسلام قانون تعدد زوجات را ابداع نکرده بلکه آن را محدود و با قیودی امضا نموده که رأس آن عدالت است.

کلیدواژه‌گان: اسلام، تعدد زوجات، زنان، حقوق، عدالت.

مقدمه

ازدواج و تولید نسل امری کاملاً طبیعی است که بشر از ابتدای وجود تا کنون بر آن مبادرت ورزیده و ادیان و اقوام مختلف برای آن قوانین متعددی وضع نموده و به آن عمل نموده‌اند. اصطلاح چند همسری که در تقابل با تک همسری (Monogamy) است فی نفسه واژه‌ای عام است و شامل چند شوهری (polyandry) و چند زن (polygamy) می‌شود. از جمله مسائلی که در امر نکاح وجود دارد مسأله چند همسری (polygamy) است که قبل از اسلام در اقوام مختلف مثل ایران، هند، یونان و اعراب به اشکال گوناگون وجود داشته است، تنها کاری که اسلام نموده آن را محدود نمود و شرایطی برای آن تعیین کرد.

چند شوهری از آنچه که موجب فساد در نسل بشر می‌شود و با فطرت انسان سازگار نیست، چندان مورد قبول جامعه بشری قرار نگرفته و امروز بیش‌تر همان چند زن (polygamy) متداول و مرسوم می‌باشد. یکی از مواردی که قرآن کریم تعدد زوجات را تجویز کرده است، آیه ۳ سوره مبارکه نساء می‌باشد که چنین می‌فرماید:

﴿وَلِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَقْسُطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا﴾

در این پژوهش، ضمن بیان دیدگاه مختلف مفسران و اندیشمندان بزرگ شیعه و سنی و بررسی شأن نزول آیه، بر مقایسه و تطبیق نظرات مختلف درباره تعدد زوجات می‌پردازیم و در آخر دیدگاه اصلح را بیان می‌نماییم.

عده‌ای ناآگاه با تمسک به جواز چند همسری، دین الهی را مورد هجوم قرار می‌دهند. در صورتی که اسلام، نه تنها مبتکر این نظریه نبوده، بلکه آن را محدود و به شرایطی مقید نموده است. از آنجا که اسلام قانونگذارش حق تعالی است و به شرایط و احوال مخلوق خویش آگاهی دارد. با بررسی آیه سوم سوره نساء که جواز چند همسری را بیان می‌کند، ضمن مشخص شدن مفهوم آیه، چهره متعالی قوانین اسلام را نمایش داده تا موضوع روشن شود. سؤالاتی که در این باره مطرح است و باید مورد بررسی قرار گیرند عبارت‌اند از:

- اصل در اسلام تک همسری است یا چند همسری؟

- آیا اسلام موافق چند همسری است؟ آن را ترویج می کند یا به عنوان راه حل طرح مسأله می نماید؟
- نگرش قرآن به موضوع تعدد زوجات چیست؟
- در فقه اسلامی به موضوع نکاح و چند همسری چگونه نگریسته شده است؟
- دیدگاه قانون مدنی ایران و مقررات کشورهای اسلامی به این موضوع چگونه است؟

روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و استقرا در منابع تفسیری، حقوقی و فقهی است و روش تحقیق توصیفی، تحلیلی و تطبیق دیدگاه‌هاست.

پیشینه پژوهش

درباره تعدد زوجات و چند همسری اکثر اندیشمندان و مفسران اسلامی اعم از شیعه و سنی به بیان دیدگاه پرداخته‌اند. علامه طباطبایی در «المیزان»، آیت اله جوادی آملی در تفسیر «تسنیم»، شهید مطهری در «نظام حقوق زن در اسلام»، فخر رازی در «مفاتیح الغیب»، و آلوسی در «روح المعانی» ذیل شرح و تفسیر آیه سوم سوره نساء، بسط و شرح داده‌اند. برای توضیح بیش‌تر مراجعه شود به مقاله «اصل در اسلام تک همسری است» (ویژه نامه خبر جنوب، آذر ۱۳۸۶). از آثار پژوهشی معاصر می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

وحیده حمادی: «چند همسری در قرآن و سیره پیامبر(ص)»

ابراهیم عبدی پور: مقاله «تعدد زوجات»

مهديه محمد تقی زاده و زهرا حمیدی سوها: مقاله «آسیب شناسی مسأله تعدد

زوجات در حقوق و رویه قضایی ایران»

مرتضی طیبی: «تعدد زوجات در قانون اسلام»

محمد جواد سامی: کتاب عصر رسالت، انتشارات تخت جمشید، ۱۳۷۵

و رساله عقد نکاح، پایان نامه کارشناسی ارشد (۱۳۸۳) از همین نویسنده. امید است

مباحث این نوشتار، به عنوان نقدی بر نظریات گذشته و ارائه ایده جدید، مطرح گردد.

پیشینه تاریخی چند همسری

سنت چند همسری در میان ملل و اقوام مختلف جهان از جمله ایران باستان، چین، هند و مصر و حتی یونان باستان رواج داشته است (منتسکیو، ۱۳۴۹: ۴۳۵). این سنت در بسیاری از اجتماعات بشری سابقه دیرینه دارد و همواره به منزله یک قاعده رایج بوده است (دورانت، ۱۳۷۰: ۵). اصطلاح چند همسری از حیث ریشه شناسی (اتیمولوژی) تعدد زوج یا زوجه را مشخص نمی‌کند اما کاربرد تاریخی آن همیشه به مفهوم زناشویی مرد با بیش از یک زن بوده است (گیدنز، ۱۳۷۶: ۵۱۶). بررسی‌ها نشان می‌دهد که این سنت در همه ادیان آسمانی پیش از اسلام نیز امری مقبول بوده است. به طور مثال در سفر خروج تورات، باب ۲۱، آیه ۱۰: اگر زن دیگری به جهت خود می‌گیرد نفقه و کسوه و حق آمیزش او را کم نکند. در سفر تثینه، باب ۲۱، آیه ۱۵: اگر مردی را دو زن باشد، یکی محبوبه و دیگران مبعوضه و هر دو محبوبه و مبعوضه فرزندان از برای او بیاورند پسر زن مبعوضه نخست زاده باشد، مقرر آنکه در روزی که پسران خود را وارث اموال خود می‌کنند، اجازه ندارد پسر زن محبوبه را مقدم بر پسر مبعوضه نخست زاده گرداند (پاک نژاد، ۱۳۹۳: ۴۱). همچنین در تورات عباراتی آمده است که به جواز چند همسری دلالت دارد: مانند شرح زندگانی بعضی پیامبران و شخصیت‌ها که در خلال آن به تعدد زوجات آن‌ها نیز اشاره شده است (زحیلی، ۲۰۰۰: ۷؛ فرحات، ۱۴۲۲ق: ۱۳-۱۱). اباحه تعدد زوجات در آئین یهود، بدون محدودیت در تعداد همسران تا قرن یازدهم ادامه داشته و در این قرن احبار آن را منع کردند و تا امروزه این قانون جاری است (لحام، ۱۴۲۲: ۲۸).

در بین مسیحیان و در اناجیل چهارگانه درباره چند همسری عبارت روشن درباره جواز یا حرام بودن آن دیده نمی‌شود ولی بررسی تاریخی نشان می‌دهد برخی از پادشاهان مسیحی زنان متعدد داشته‌اند (منتسکو، ۱۷۴۸م: ۴۳۴ و لحام، ۱۴۲۲: ۲۹). در قرون اخیر، کلیسا تعدد زوجات را تحریم نموده است و به تبع آن در نظام‌های حقوقی کشورهای مسیحی تعدد زوجات منع شده است و جرم محسوب می‌شود، در حالی که روابط جنسی آزاد و به شکل سالوسانه و غیر قانونی با افراد متعدد یعنی به شکل معشوق بازی و رفیق بازی بدون قبول تعهد همسری نسبت به زن و تعهد پدری نسبت به فرزند در جوامع غربی کاملاً مجاز و آزاد شمرده می‌شود (مطهری، ۱۳۵۳: ۳۹۰). ویلی

دورانت در جلد ۱۷ «تاریخ تمدن»، فصلی دارد تحت عنوان «سستی اخلاق»، ایشان می‌نویسد: «معلوم نیست زناى محصنه در قرون وسطی کم‌تر بوده است تا رنسانس، رقابت حرامزادگان با حلال زادگان در دربار پادشاهی رم منشأ مهمی از کشمکش‌های دوره رنسانس بوده است» (دورانت، ۱۳۷۸: ۱۱۵).

با وجود تمام مخالفت‌های فرهنگ غربی با این سنت بررسی‌ها نشان می‌دهد که تعدد زوجات هم اکنون در بسیاری از مناطق جهان به صورت یک قاعده وجود دارد و طبق تحقیقات برخی از صاحب‌نظران، در ۶۷ درصد جوامع بشری چند زن رایج است (دیرین، ۱۳۷۶: ۷۰). چند شوهری به دلیل مغایرت آن با کرامت و شخصیت زن و اختلاط نسب و آثار اجتماعی نامطلوب آن در هیچ شریعت آسمانی پذیرفته نشده است و در ملل متمدن نیز رایج نیست و فقط در برخی جوامع عقب مانده مانند قبایلی از آفریقا (در کنگو و نیجریه) و سرخ پوستان پاپوئوتسو (Daviots، هند و چین dalos) دیده شده است (منتسکو، ۱۳۴۹: ۴۳۴ و دیرین ۱۳۶۶: ۷۲). این سنت در جامعه عرب پیش از اسلام نیز وجود داشت و بدون هیچ محدودیت و قید و شرطی رایج بود. تعداد مردانی که بیش از ده زن داشتند زیاد بود و معمولاً در قبایل عرب برای زنان شخصیت و حقوقی قائل نبودند. اسلام به زن شخصیت حقوقی داد، عاریه دادن زن، فرزند استلحاقی، ازدواج نیایی، ازدواج با محارم ولایت شوهر بر زن منسوخ ساخت. اسلام تعدد زوجات را به شکل حرمسرا داری و بدون قید و شرط و حد منسوخ کرد. آن را تحت شرایطی بر اساس تساوی حقوق زنان و امکانات مرد و بر اساس عدالت و در حدود معین که ناشی از یک ضرورت اجتماعی است مجاز دانست (طباطبایی، ۱۳۳۷: ۱۶۶-۱۷۰؛ طوسی، ۱۳۸۸، ج ۴: ۱۰۴؛ مطهری، ۱۳۵۳: ۳۶۸؛ مکارم، ۱۳۷۴، ج ۴: ۲۶۰؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۷: ۲۶۲؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۹: ۴۸۵-۴۹۱؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۲: ۴۰۰-۴۱۰).

علل و انگیزه تعدد زوجات

همانطور که گفتیم چند همسری در جوامع بشری از گذشته تا کنون رایج بوده و در مصر، فارس، هند، اعراب، حتی میان رومیان و یونانیان مرسوم بوده است. به طور خلاصه می‌توان مهم‌ترین دلایل و انگیزه‌های تعدد زوجات را در موارد زیر بیان نمود:

انگیزه ازدیاد افراد قبیله برای تقویت قدرت نظامی و دفاعی
کثرت مشاغل ← نیازمند افرادی فراوان ← افزایش انگیزه برای ازدواج
متعدد

جنگ و کشتار ← برای رفع نیاز جامعه و جلوگیری از بی سرپرست ماندن
برخی زنان

عوامل اقتصادی: گفته شده در دوران قدیم زن و فرزند زیاد از لحاظ اقتصادی به
نفع مرد بوده است.

عوامل جغرافیایی: بیان شده آب و هوای گرم مشرق زمین مقتضی رسم تعداد
زوجات بوده است.

محدودیت پاسخگویی جنسی زن: نیاز جنسی و غریزی مرد در سفر و حضر
موجود است و ابتلای زن به بارداری، عادت ماهیانه، دوران زایمان، رسیدگی به امور
فرزندان و عوامل طبیعی دیگر مانع پاسخگویی یک زن به نیازهای طبیعی همسر
می‌باشد.

عامل مرگ و میر: چون مردان معمولاً به کارهای سخت می‌پردازند و زنان از آن
معاف هستند.

محدودیت باروری: محدودیت سن باروری زنان، سن یائسگی (حدود ۵۰ سال)

دوام نیاز جنسی مرد: غریزه جنسی مرد بیش از زن ادامه می‌یابد و مرد حتی تا
۱۰۰ سالگی دارای این غریزه می‌باشد.

فزونی عدد زنان بر مردان: فزونی نسبت زنان آماده به ازدواج به مردان آماده به
ازدواج

مجموعه عوامل گفته شده (تلفات بیش تر مرد) انواع جنگ‌ها و نزاع‌ها و... (مطهری،
۱۳۵۳: ۴۰۱-۳۹۴؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۷۸) چیزی که همواره سبب می‌شود که عدد
زنان آماده به ازدواج از عدد مردان آماده به ازدواج بیش تر باشد این است که تلفات
همواره باعث شده که عدد زنان آماده به ازدواج از عدد مردان آماده به ازدواج بیش تر
باشد و در این صورت تعدد زوجات به صورت حقی برای طبقه نساء درمی‌آید (حق تأهل)
یعنی از آنجا که طبق آمار قطعی و مسلم عده زنان آماده به ازدواج بر عدد مردان مشابه

فزونی دارد از جنبه حقوق بشری و انسانی موجب حقی می‌شود برای زنان محروم از ازدواج به نام حق تأهل (مطهری، ۱۳۵۳: ۴۰۱). خبرگزاری مهر به نقل از سازمان ثبت احوال (۹۳/۲/۲۹): بررسی‌های آماری سازمان ثبت احوال نشان می‌دهد بیش‌ترین اختلاف آماری مرد و زن مربوط به رده سنی ۲۵ تا ۲۹ سال دختران با مردان ۳۰ تا ۳۴ سال که در این گروه دختران ۵۷۲ هزار نفر بیش‌تر از پسران هستند. این یعنی تعداد دختران جوان آماده به ازدواج (۲۵ تا ۲۹ سال) بیش‌تر از پسران آماده به ازدواج (۳۰ تا ۳۴ سال) می‌باشد.

تعدد زوجات در اسلام

تعدد زوجات در اسلام به دلایل قرآن، سنت، اجماع فقیهان مذاهب اسلامی و سیره قطعیه مسلمانان، مستند بر آیه سوم سوره نساء امری پذیرفته شده است (زحیلی، ۱۴۱۸، ج ۴: ۷؛ کرکی، ۱۴۱۱، ج ۱۲: ۳۷۳؛ طباطبایی، ۱۳۳۷: ۱۶۶-۱۷۰؛ طوسی، ۱۳۸۸، ج ۴: ۱۰۴؛ مطهری، ۱۳۵۳: ۳۶۸؛ مکارم، ۱۳۷۴، ج ۴: ۲۶۰؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۷: ۲۶۲؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۹: ۴۸۵-۴۹۱؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۲: ۴۰۰-۴۱۰). در آیاتی دیگر از قرآن کریم (احزاب/۳۲ و ۵۰ و ۲۸۶ و تحریم/۱) نیز به تعداد زوجات اشاره شده است اما همانطور که بیان شد مهم‌ترین آیه‌ای که مفسران و فقیهان بزرگ اسلامی از آن آیه جواز تعداد زوجات تا چهار همسر با رعایت شرط عدالت نموده‌اند، همین آیه سوم نساء می‌باشد. لذا به بحث و بررسی حول این آیه می‌پردازیم.

شأن نزول و اقوال

آشنایی با فضای نزول در شناخت هم سوره‌ها و آیه‌ها قرآن لازم است ولی در سوره نساء بیش‌تر ضرورت دارد زیرا این سوره بستری است مناسب برای بیان احکام زیربنایی مهم جامعه بشری مانند ازدواج، تعدد زوجات، تعیین محارم، حقوق زنان، ایتم و محرومان و... معمولاً در کتب تفسیری و اسباب النزول، تا ۶ شأن نزول بر این آیه آورده شده است بهترین شأن نزول که مروی از عایشه است و در کتب شیعه و سنی نیز آورده شده: «این آیه درباره دختر یتیمی نازل شد که سرپرستش به مال و جمال او چشم

دوخته بود و تصمیم داشت بدون دادن مهر با او ازدواج کند این آیه در نهی آن‌ها نازل شد مگر آنکه درباره آن‌ها رعایت عدالت بکنند و مهر آن‌ها را بدهند (واحدی، ۱۴۱۱: ۲۰۲؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۲: ۱۱۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳: ۱۳۸؛ طوسی، ۱۳۸۸، ج ۳: ۱۰۳؛ طباطبایی، ۱۳۳۷، ج ۴: ۱۶۶). این احتمال افزون بر آنکه رایج‌ترین و مشهورترین احتمال در میان مفسران امامیه و اهل تسنن است با ظاهر آیه و شرط و جزای آن هماهنگی کامل دارد و شاهد گویای صحت و قوت این احتمال آیه ۱۲۷ همین سوره می‌باشد (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۷: ۲۴۸)؛ اقوالی دیگری که نقل شده همگی به ضرورت حفظ مال یتیم و عدم تجاوز به اموال یتیمان و تصرف آن، رعایت حقوق زنان و پرهیز از زنا تأکید شده است (واحدی، ۱۴۱۱، ۲۰۲؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۲: ۱۱۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳: ۱۳۸؛ طوسی، ۱۳۸۸، ج ۳: ۱۰۳؛ طباطبایی، ۱۳۳۷، ج ۴: ۱۶۶؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۷: ۲۴۸).

اقوال مختلف حول آیه

این آیه از جمله آیاتی است که برخی از معتقدین به تحریف، قائل به افتادگی بیش از یک سوم آیات قرآن از میان آن ادعا نموده‌اند و گفته‌اند میان صدر و ذیل این آیه تناسبی نیست.

دیدگاه دیگری که درباره این آیه آمده به قرار زیر است:

تناسب میان صدر و ذیل این آیه با مراجعه به شأن نزول و اقوال مفسرین روشن است. زیرا مسلمانان در صدر اسلام که همواره در جنگ با کفار و مشرکین بودند و سربازان شهید که بیش‌تر جوان بودند از خود فرزندان خردسال و اموالی باقی می‌گذارند، همچنین همسران بیوه و جوان از آنان باقی می‌ماند. پیامبر اکرم (ص) سرپرستی ایتام و اموال آنان را به افراد متعهد واگذار می‌کردند، اینان بیم آن داشتند که مبادا تصرف ناروایی در آن اموال بشود و درباره رعایت حال ایتام کوتاه آیند. لذا یکی از راه‌های چاره‌سازی ازدواج با همسران شهیدان بود، که در آن صورت، اموال بازمانده حالت اشتراک در مصرف پیدا کرده و رضایت صاحبان مال خود به خود جلب می‌گردید. هم فرزندان خردسال شهیدان تحت حمایت و عنایت بیش‌تری قرار می‌گیرند و هم شبه

تصرف در اموال ایتام مرتفع می‌شود، علاوه که جلوی فسادهایی که ممکن است از بی شوهر ماندن بیوه‌های جوان پیش آید گرفته می‌شود. بنابراین یکی از اسباب جواز تعدد زوجات همین امر است که یک ضرورت و چاره جویی اجتماعی است (معرفت، ۱۳۹۵: ۲۰۱). در این آیات راجع به سه قانون زناشویی، ارث و یتیمان که بر اساس حکم عقل و منطق استوار گردیده سخن به میان آمده است. قرآن در مورد تعدد زوجات دستور می‌دهد که در جایی که نتوانید بین زن‌ها به عدالت رفتار کنید به یکی قناعت کنید و این عمل برای شما بهتر است که عیالمند شوید و از نفقه آن‌ها بر نیائید و منجر به این گردد که حق بعضی ضایع گردد (بانو امین، ۱۳۶۱، ج ۴: ۱۲).

نویسنده کتاب «تفسیر کاشف» (محمد جواد مغنیه) معتقد است که در این آیه، صنعت ایجاز به کار رفته و کلمه «نکاح» یتیمان حذف شده و به قرینه نکاح بعد قابل تشخیص است. «اگر بیم دارید که درباره یتیمان به عدالت رفتار کنید بدین معنا که در نکاح یتیمان به عدالت رفتار کنید لفظ نکاح حذف شده و جمله فأنکحوا بر آن دلالت دارد». ایشان سیاق آیه را به عنوان دلیل خودش بر وجود ایجاز حذف در آیه می‌داند (مغنیه، ۱۳۸۳، ج ۲: ۴۰۱-۴۰۰).

حکم شرعی چند همسری

حکم شرعی چند همسری در اسلام چیست؟ واجب، حرام، مکروه، مستحب، کدام را شامل می‌شود. بررسی دیدگاه‌های اندیشمندان شیعه و سنی نشان می‌دهد حکم جواز تعدد زوجات که از آیه سوم سوره نساء استفاده شده است فقط یک رخصت از ناحیه شریعت است و نه تشویق افراد جامعه به این عمل، بلکه علما معتقدند اسلام، با مشروط کردن آن به اجرای عدالت اشخاص را در صورت بیم از عدم اجرای عدالت از چند همسری بر حذر داشته است (طباطبایی، ۱۳۷۷: ۱۶۷ و مطهری، ۱۳۵۳: ۲۰۵؛ عبده، ۱۴۱۴، ج ۲: ۱۶۳-۱۶۵؛ زحیلی، ۲۰۰۰: ۱۵). استفتا از مراجع شیعه نشان می‌دهد که این عمل حتی مستحب نیست و فقط یک رخصت از ناحیه شریعت می‌باشد (خامنه‌ای، ۱۳۹۵: ۲۰۶؛ استفتائات). گرچه برخی از علما از این آیه استحباب تعدد زوجات را فتوا داده‌اند (نجفی، ۱۳۶۷، ج ۲۹: ۳۵؛ طباطبایی یزدی، ۱۴۱۷، ج ۵: ۴۸۲) ولی قاطبه و اکثر

علمای اسلام اعم از شیعه و سنی این عمل را مباحث دانسته‌اند و مانند هر عمل مباح دیگر ممکن است بر حسب مورد ذیل یکی از عناوین پنج‌گانه واجب، مستحب، مباح، مکروه یا حرام دانسته‌اند، مثلاً در صورتی که به دلیل بیماری همسر اول، نیازهای جنسی مرد برآورده نشده و به گناه بیفتد در این صورت ازدواج مجدد را بر او واجب می‌دانند (زحیلی، ۱۴۱۸: ۱۰؛ عبده، ۱۴۱۴، ج ۲: ۱۶۴؛ خویی، ۱۴۰۱، ج ۱: ۱۱-۱۲).

نظر جواز تعدد زوجات و نه استحباب آن، جدای از حالات و شرایط متفاوت عارض بر آن نه تنها دارای پشتوانه استدلالی عمیق فقهی است بلکه اکثر فقهای متقدم و برخی فقهای متأخر نیز قائل به آن هستند. از قدمای اصحاب مرحوم شیخ طوسی در کنار فتوای به جواز، به این مسأله پرداخته و نه تنها قائل به استحباب اقتصار بر یک همسر شده‌اند، بلکه این فتوا را مورد اتفاق و اجماع علما دانسته‌اند. عبارت ایشان در کتاب «مبسوط» و «خلاف» به شرح ذیل است:

«هر مردی می‌تواند تا چهار زن اختیار کند و در این مطلب هیچ اختلافی میان علما وجود ندارد و لکن مستحب آن است به یک‌زوجه اکتفا نماید» (شیخ طوسی، ۱۳۷۸، ج ۴: ۴).

«هر مردی می‌تواند تا چهار زن اختیار کند و در این مطلب هیچ اختلافی میان علما وجود ندارد و مستحب است که در تعدد زوجات از عددی که می‌داند توان اداره آن‌ها را ندارد تعدی نکند و همچنین همه فقها بر این نظرند که مستحب است به یک‌زوجه اکتفا شود» (شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۵: ۱۱۱).

بعد از مرحوم شیخ الطائفه طوسی (ره) مرحوم قاضی ابن براج (المذهب، ج ۲: ۳۴۳) و مرحوم طبرسی (المؤتلف من المختلف بین ائمة السلف، ج ۲: ۲۸۹). نیز فتوا به استحباب اقتصار به یک‌زوجه داده‌اند.

از شارحین «عروة الوثقی»، مرحوم آیت /.../ اشتهاردی (ره) از فقهای بزرگ و معلم اخلاق حوزه علمیه قم قائل به جواز تعدد زوجات شده‌اند اما استحباب تعدد زوجات را نفی کرده‌اند. بلکه به خاطر ملاحظات اجتماعی و آثار منفی آن قائل به کراهت تعدد زوجات شده‌اند. ایشان می‌فرماید: «اصل جواز تعدد زوجات روشن است اما استحباب تعدد زوجات دلیلی از آیات و روایات ندارد اما آیه شریفه ۳ سوره نساء در مقام تشویق به تعداد زوجات نیست بلکه در مقام بیان اهمیت توجه به ایتمام و رعایت عدالت درباره آنان

است. آیه به خاطر نحوه ارتباط شرط(وان خفتم ان لا تقسطوا فی الیتامی) و جزای آن (فانکحوا ما طاب لکم من النساء) با مراجعه به تفاسیر معلوم می‌شود که از مشکلات و معضلات است. بلکه تعدد زوجات به خاطر ناراحتی و اذیت همسران و مشکلات اجتماعی و خوف رعایت نکردن عدالت توسط مردان مکروه می‌باشد(اشتهاردی، ۱۴۲۰، ج ۴: ۲۰). شایان ذکر است با توجه به جواز تعدد زوجات در فقه اسلامی و برخی آثار عملی منفی این حکم در جامعه، حکومت اسلامی می‌تواند در صورت اقتضای مصالح خاص نظام و جامعه اسلامی قیود و شرایطی برای اجرای آن در نظر گیرد؛ مثلاً جواز ازدواج مجدد را به احراز عدالت یا توان مالی زوج توسط کمیسیون ویژه یا دادگاه با رضایت همسر اول و مانند آن منوط کند(مغنیه، ۱۳۸۳: ۴۰۱؛ کاتوزیان، ۱۳۷۵، ج ۱: ۱۱۷-۱۱۵؛ صفایی، ۱۳۸۹: ۱۰۰).

بحث

تعدد زوجات از ابتکارات اسلام نبوده و به اصطلاح از احکام تأسیسی اسلام نیست بلکه از احکام امضایی اسلام است و اسلام نیز حدود و قیود برای آن مقرر فرموده است: آن را محدود به چهار همسر و مشروط به رعایت اصل کلیدی "عدالت" نمود. خداوند در آیه ۳ سوره نساء می‌فرماید: "... فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةٌ أَوْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ جُنَّةٌ فَاتَّخِذُوا لَكُمْ ذُرِّيَّةً مَّا رَزَقْتُمْ حَتَّى تَعْلَمُوا أَنَّكُمْ تَعْدِلُونَ أُولَئِكَ سَلَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ خَبِيرٌ" (سوره نساء، ۱۴۱۵، ج ۱: ۴۳۸)، ثانیاً اگر مردی حتی گمان و خوف این را داشته باشد که نمی‌تواند عدالت را در مورد همسران متعدد مراعات نماید حق ازدواج مجدد را ندارد(طباطبایی، ۱۳۳۷، ج ۴: ۱۶۷؛ بانو امین، ۱۳۶۱، ج ۴: ۱۱؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ۴۸۵؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۷: ۲۱).

بنابراین می‌توان ادعا نمود: اسلام، قانون تعدد زوجات را بدون قید و بند تشریح نکرده و اصلاً آن را بر همه مردان واجب و لازم ننموده، بلکه به طبیعت و حال افراد توجه فرموده و همچنین عوارضی را که ممکن است احیاناً برای افرادی عارض شود، در نظر گرفته و محذورهایی را که در تعدد زوجات وجود دارد برشمرده و در چنین موقعیتی بسته به شرایط اجتماعی و ضروریات است که آن را به صورت اباحه جایز دانسته تا

مصالح مجتمع اسلامی انسان‌ها تأمین شود و همچنین حکم جواز را مقید به صورتی کرده است که هیچ یک از مفسد شنیع مفروضه پیش نیاید و آن در صورتی است که مرد از خود اطمینان داشته باشد به اینکه می‌تواند بین چند همسر به عدالت رفتار کند (طباطبایی، ۱۳۳۷، ج ۴: ۱۶۸؛ بانو امین، ۱۳۶۱، ج ۴: ۱۹؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۴۸۶؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۷: ۲۶۲).

یعنی اسلام قانون ازدواج با یک زن را تشویق و تشریح نموده و برای شرایط خاص بیشتر از یک همسر تا چهار همسر را در صورت تمکن از رعایت عدالت در بین آن‌ها، تنفیذ نموده است و این در شرایطی بوده که عرب و کل جهان آن روز برای زن نه استقلالی در زندگی قائل بودند نه حرمت و شرافتی، بلکه حرمتی که قائل بودن برای بیت و خاندان بود. زنان در عرب ارث نمی‌بردند و تعدد زوجات آن هم بدون حد معین جایز بود و دختران را زنده به گور می‌کردند (مطهری، ۱۳۵۳: ۳۶۱ و طباطبایی، ۱۳۳۷، ج ۴: ۱۷۰).

در مقابل عده‌ای از متفکران غربی ضمن قائل بودن حق تأهل برای همه زنان، چند همسری را عامل نجات تک همسری می‌دانند: «اگر تک همسری تنها صورت قانون ازدواج باشد، مستلزم محدودیت گروه زیادی از زنان می‌شود لذا پیشنهاد می‌شود: به این زنان اجازه داده شود برای اینکه از داشتن فرزند محروم نمانند. با شکار مردان، فرزندان بی پدر به وجود آورند و دولت انگلیس، با کمک به این مادران، نقش پدر اقتصادی ایفا نمایند» (راسل، ۱۳۵۳: ۴۱۳). بلی مجاز بودن تعدد زوجات بزرگ‌ترین عامل نجات تک همسری است. به این معنی که در شرایطی که موجبات تعدد زوجات پیدا می‌شود و عدد زنان نیازمند به ازدواج از مردان نیازمند فزونی می‌گیرد. اگر حق تأهل این عده زنان به رسمیت شناخته نشود و به مردانی که واجد شرایط اخلاقی، مالی و جسمانی هستند اجازه چند همسری داده نشود، رفیق بازی و معشوقه‌گری ریشه تک همسری واقعی را می‌خشکاند (مطهری، ۱۳۵۳: ۴۲۲).

یک سؤال: مرد دنیای امروز چرا از تعدد زوجات روگردان است؟ آیا به خاطر اینکه می‌خواهد به همسر خود وفادار باشد و به یک زن قناعت کند یا به خاطر اینکه می‌خواهد

حق تنوع طلبی خود را از طریق گناه که به حد اشباع وسیله برایش فراهم است ارضا نماید؟

آری امروزه گناه زنا جای تعدد زوجات را گرفته، نه وفا. اگر روزی زن، به درستی آگاه و بیدار شود و دام‌هایی که مرد قرون اخیر در سر راه او گذاشته و مخفی کرده بشناسد، علیه تمام این فریب‌ها قیام خواهد کرد و آن وقت تصدیق خواهد کرد یگانه پناهگاه و حامی جدی راستگوی او قرآن و اسلام است و البته ان شاء الله... چنین روزی دور نیست. همچنین بررسی‌ها نشان می‌دهد که در طول تاریخ ماجرای تشکیل حرمسرا هیچ ربطی به قانون ازدواج موقت و تعدد زوجات ندارد و این ماجرا معلول اوضاع خاص اجتماعی و نشان دهنده فقدان عدالت اجتماعی در جامعه است (مطهری، ۱۳۵۳: ۴۵۴).

خاصیت انطباق اسلام با پیشرفت‌های زندگی اعجاب خارجیان را برانگیخته است. اسلام، برای احتیاجات ثابت، قوانین ثابت و برای احتیاجات متغیر، قوانین متغیر در نظر گرفته است (مطهری، ۱۳۵۳: ۶۹).

قرآن جامعه اسلامی را به گیاه در حال رشد تشبیه کرده است.

﴿الْمُتْرَكِيْنَ صَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا لِّكَلِمَةٍ طَيِّبَةٍ كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ اَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ﴾

(ابراهیم/ ۲۴)

پیچ و لولاهایی که در ساختمان قوانین اسلام به کار رفته و به آن‌ها خاصیت تحرک و انعطاف داده است. یکی دیگر از جهاتی که به این دین خاصیت تحرک و انطباق بخشیده و آن را زنده و جاوید نگه می‌دارد این است که یک سلسله قواعد و قوانین در خور این دین وضع شده که کار آن‌ها کنترل و تعدیل قوانین دیگر است ماننده قاعده "لا حرج" و قاعده "لا ضرر" (مطهری، ۱۳۵۳: ۱۰۲).

اسلام، اصل مساوات انسان‌ها را درباره زن و مرد رعایت نموده است. زن و مرد از یک نفس خلق شده‌اند (نساء/۱). زن و مرد هر دو می‌توانند به مقامات عالی انسان و بهشت برسند (نساء/ ۱۲۴؛ آل عمران/ ۱۹۵، نحل/ ۹۷؛ غافر/ ۴۰ و احزاب/ ۳۵). ثواب و پاداش مرد و زن مساوی است (نساء/ ۱۲۴؛ مائده/ ۳۸ و توبه/ ۶۸). حق تعلیم و تربیت برای هر دو است (احزاب/ ۳۴، زمر/ ۹۱)، به انضمام روایات «طلب العلم فريضة على كل مسلم ومسلمة» از رسول خدا (ص) (بحار الأنوار، ج ۱: ۱۷۷، میزان الحکمة، ج ۶: ۴۶۳). حق

ازدواج و انتخاب همسر برای هر دو است (نور / ۳۲۱ و بقره / ۲۳۲-۲۳۰). با توجه به تکریم و دیدگاه عالی قرآن نسبت به مقام زن و با عنایت به خاصیت تحرک و انعطاف‌پذیری قوانین اسلامی و با دانستن اینکه قوانین اسلامی جامع شرایط هستند و برای تمام حالات و ضروریات و مقتضیات گوناگون احوالی، شمولی و زمانی، دارای دستور و مقررات است و برای شرایط گوناگون انسانی از بدو تولد تا لحظه مرگ دارای قوانین از واجب، مستحب، مباح تا مکروه و حرام می‌باشد و با توجه به توضیحات داده شده درباره قانون تعدد زوجات و اباحه جواز آن در اسلام، به نظر می‌رسد این قانون مربوط به شرایط خاص اجتماعی (مانند جنگ یا شرایط خاص زوجه و...) می‌باشد.

البته برخی مفسران محقق نیز تعدد زوجات را مخصوص حالت ضرورت مثل زمان جنگ می‌دانند (رضایی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۳۱). این مطلب (اکتفا به یک زن) از خود آیه نیز بر می‌آید: "فان خفتم الا تعدلوا فواحدة ... ذلک ادنی الا تعدلوا" یعنی بسنده کردن به یک همسر، به عدالت نزدیک‌تر و از ظلم و ستم دورتر است، این جمله اشاره بدان دارد که مرد باید به یک زن بسنده کند بنابراین معنای آیه آن می‌شود که بهتر است مرد همسران متعدد اختیار نکند تا به سبب آن‌ها و نیز اولاد آن‌ها متحمل مشقت و رنج‌ها شود (مغنیه، ۱۳۸۳، ج ۲: ۴۰۲).

البته مراد از عدالت در اینجا برابری در لباس و مسکن و نقه و امثال آن از چیزهایی است که در قدرت انسان می‌باشد، اما آنچه تحت قدرت انسان نیست از قبیل میل قلبی به یکی از همسران، رعایت عدالت در آن شرط نیست، با این بیان، فرق میان آیه "فان خفتم ان لا تعدلوا فواحدة" با آیه "ولن تستطیعوا ان تعدلوا بین النساء... ولو حرصتم" (نساء ۱۲۹) آشکار می‌شود؛ زیرا مراد از عدالت اول، برابری در انفاق و نفقه و مقصود از عدالت دوم برابری در میل قلبی است (مغنیه، ۱۳۸۳: ۴۰۱؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۴۳۸). بنابراین اسلام، تعدد همسر را به طور مشروط، مشروع دانسته است و در این شکی نیست، مجتهد می‌تواند بگوید: مراد از خوف آن است که مرد، احتمال ستم و عدم رعایت عدالت میان همسران را بدهد، بنابراین باب تعدد همسر جز در مواردی بسیار اندک مسدود می‌شود؛ زیرا احتمال فوق درباره اکثر مردان وجود دارد و مؤید این ادعا دعوا و مشاجراتی است که آن را در بسیاری از خانه‌هایی که در آن بیش از یک همسر

وجود دارد، می‌بینیم، قرآن کریم نیز به این موضوع اشاره کرده است: "ذلک ادنی ان لا تعدلوا" یعنی بسنده کردن به یک زن به عدالت نزدیک‌تر و از ستم دورتر است (مغنیه، ۱۳۸۳: ۴۰۳؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۷: ۲۶۵؛ طباطبایی، ۱۳۳۷، ج ۴: ۱۷۵).

پس تعدد همسر در شریعت اسلامی نه واجب است و نه مستحب، بلکه اسلام آن را در چارچوبی ویژه و به منظور مصلحتی خاص تشریح کرده است. اما افراد ناآگاه و دشمنان دین از عمل لذت جویان خوشگذرانی که شرط جواز تعدد همسر را رعایت نمی‌کنند، سوء استفاده کرده و آن را بهانه‌ای برای طعنه زدن و بد نام کردن مکتب اسلام و صاحب آن قرار داده‌اند، چنانکه شیوه و رسم آنان بر این است که با استناد به عمل افراد، به دین اتهام می‌زنند، اگر آن‌ها اندکی انصاف می‌داشتند، باید بر عکس رفتار می‌کردند یعنی با دین بر ضد افراد و مدعیان پیرو، احتجاج می‌کردند.

در نتیجه می‌توان گفت آیه در مقام بیان حکم وضعی است و جمله شرطیه "فان خفتم الا تعدلو فواحدة" دارای یک شرط و یک جزای شرط است که شرط همان عدالت است و اگر این شرط نباشد جواز تعدد زوجات منتفی خواهد شد. از دیگر شرایطی که در جواز تعدد زوجات نقش آفرینی می‌کند. توان مالی و جنسی مرد است. مردی که نتواند نیازهای مالی و جنسی همسران را برآورده کند حق ازدواج مجدد را ندارد.

نکته قابل توجه اینکه در ازدواج مجدد مرد تنها پیشنهاد دهنده است و بس، در حالی که اگر زن قبولی خود را اعلام نکند هیچ امری واقع نمی‌شود. بنابراین مردی که اطمینان به توانایی خود را از نظر رعایت عدالت بین چند همسر را دارد و از نظر مالی و جنسی خود را قدرتمند برای برآوردن نیازهای آنان می‌بیند، تنها حق پیشنهاد به زن جهت ازدواج دارد، در صورتی که زن معتقد باشد که مرد چنین توانایی را دارد می‌تواند به آن پیشنهاد جواب مثبت دهد. بنابراین جلوگیری از ازدواج مجدد در واقع تضییع حق زن است نه مرد؛ یعنی حق قبول و تأهل را از زن سلب می‌کند. مضافاً همانطور که گفتیم ازدواج مجدد نه واجب است نه متسحب بلکه امری مباح است که جلوگیری از این امر مباح بیش‌تر زنان را متضرر خواهد کرد به ویژه آن که ضرورتی همچون، فزونی تعداد زنان در مقایسه با مردان، نازایی و بیماری مسری زن یا مواردی که زن به هر دلیلی، همسر اول خود را از دست داده است و نیازهای جنسی، مالی، فرهنگی، عاطفی

و... قبول چنین پیشنهادی را ضروری گرداند و در نهایت این که اسلام به زن این اجازه را داده که شرط عدم ازدواج مجدد برای مرد در ضمن عقد نکاح بگذارد که اکثر فقها چنین شرطی را صحیح و وفای به آن را لازم می‌دانند و در قانون مدنی خانواده ایرانی هم موجود است.

نتیجه بحث

مسأله این نیست که آیا تک همسری بهتر است یا چند همسری؟ در اینکه تک همسری بهتر است تردیدی نیست. تک همسری یعنی اختصاص خانوادگی یعنی اینکه جسم و روح هر یک از زوجین از آن یکدیگر باشد بدیهی است که روح زندگی زناشویی که وحدت و یگانگی است در زوجیت اختصاصی بهتر و کامل‌تر پیدا می‌شود. مسأله‌ای که در ارتباط با احکام ازدواج مطرح می‌باشد این است که آیا اسلام در هر شرایط چند همسری یا تعدد زوجات را پیشنهاد می‌کند؟

با توجه به حکم اباحه تعدد زوجات در اسلام و عدم استحباب آن در حالت اختیار بلکه کراهت آن نزد برخی از علما و بزرگان و با توجه به جامع شرایط بودن احکام و قوانین اسلامی به نظر می‌رسد که جواز تعدد زوجات مربوط به حالت اضطرار و شرایط اجتماعی یا حالت خاص (جنگ یا شرایط خاص زوجه مانند عدم توانایی ارضاء مرد توسط همسر) می‌باشد.

از آنجا که قوانین اسلام جامع همه شرایط و احوال انسانی است به نظر می‌رسد که جواز تعدد زوجات مربوط به حالت اضطرار و شرایط اجتماعی است نه حالت اختیار و اجماع قدمای حوزه و اجماع علماء متقدم منقول از شیخ الطائفه طوسی مبنی بر مستحب نبودن تعدد زوجات بلکه استحباب تک همسری نشان می‌دهد تعدد همسر در شریعت اسلامی نه واجب است و نه مستحب. بلکه اسلام جواز آن را در چارچوب ویژه و به منظور مصلحتی خاص تشریح کرده است.

آنچه اهمیت فوق العاده دارد آنکه اگر یک مورد از صدها مورد تعدد زوجات، از طلاق یا عقیم ماندن بهتر است، باید اسلام آن را مباح کرده باشد و کرده است؛ یعنی آیا طلاق دادن زنی بیمار بهتر است یا زنی دیگر گرفتن و زن بیمار را هم تیمار کردن؟

و بدتر از این، روش مخالفان است که رفیق داشتن و ناموس فروشی را بر تعدد همسر برتر می‌دانند و باز بدتر که کسی معنای حرام کردن این مباح را نفهمد. همچنین به منظور جلوگیری از سوء استفاده مراد حمایت از حقوق زن، حکومت اسلامی می‌تواند تضمین صلاحیت مردی که می‌خواهد بیش از یک زن داشته باشد را به کمیسیون ویژه یا دادگاه خانواده واگذار نماید. چنانکه هم اکنون در ایران و برخی از کشورهای اسلامی این کار انجام می‌گیرد.

کتابنامه

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

تورات مقدس.

کتاب مقدس (انجیل).

قانون مدنی و قانون حمایت از خانواده.

- ابن براج، عبدالعزیز. ۱۴۰۶ق، المذهب، ج ۲، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
اشتهدادی، علی پناه. ۱۳۹۰ش، مدارک العروة، تهران: دار الاسوة للطباعة و النشر.
ألوسی، محمود افندی. ۱۴۱۵ق، روح المعانی، بیروت: دار الکتب العلمیة.
بانو امین، سیده نصرت بیگم. ۱۳۶۱ش، مخزن العرفان، اصفهان: گلبهار.
پاک نژاد، رضا. ۱۳۹۳ش، اولین دانشگاه و آخرین پیامبر، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس.
جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۸۳ش، زن در آیینه جلال و جمال، قم: اسراء.
جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۸۸ش، تفسیر تسنیم، قم: مرکز نشر اسراء.
حر عاملی، محمد بن حسن. ۱۴۰۳ق، وسایل الشیعة، تحقیق ربانی شیرازی، بیروت: دار الحیاء للتراث.
حکیم پور، محمد. ۱۳۸۲ش، حقوق زن در کشاکش سنت و تجدد، تهران: نغمه اندیش.
خوبی، سید ابوالقاسم. ۱۴۰۴ق، مبانی العروة الوثقی (کتاب النکاح)، نجف اشرف: مدرسه دار العلم.
دیرین، خلیل. ۱۳۶۶ش، راهی به سوی مردم شناسی، شیراز: بی نا.
رضایی، محمد علی. ۱۳۹۱ش، تفسیر قرآن مهر، ج ۲، قم: انتشارات پژوهش‌های تفسیر علوم قرآنی.
زحیلی، وهبه. ۱۴۱۸ق، الفقه الاسلامی وأدلته، ج ۹ و ۵، دمشق: دار الفکر.
زحیلی، وهبه. ۲۰۰۰م، تعدد الزوجات فی الإسلام، تحقیق: محمد الجش، دمشق: دار الحافظ.
سامی، محمد جواد. ۱۳۷۵ش، عصر رسالت، شیراز: انتشارات تخت جمشید.
سیوطی، جلال الدین. ۱۴۰۴ق، الدر المنثور، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
شهید ثانی، زین الدین بن علی. ۱۴۰۳ق، شرح اللمعة الدمشقیة، بیروت: دار إحياء التراث.
صدوق، محمد بن علی. ۱۴۰۴ق، عیون أخبار الرضا، تهران: انتشارات صدوق.
طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم. ۱۴۱۷ق، العروة الوثقی، قم: نشر اسلامی.
طباطبایی، سید محمد حسین. ۱۳۳۷ش، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: نشر اسلامی.
طباطبایی، سید محمد حسین. بی تا، تعدد زوجات و مقام زن در اسلام، قم: انتشارات آزادی زن.
طبرسی، فضل بن حسن. ۱۳۷۲ش، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصر خسرو.

طبرسی، فضل بن حسن. ۱۴۱۰ق، **المؤتلف من المختلف بين أئمة السلف**، محقق: سید مهدی رجایی، قم: چاپخانه سیدالشهداء.

طوسی، محمد بن حسن. ۱۳۶۵ش، **تهذیب الاحکام**، تحقیق سید حسن موسوی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

طوسی، محمد بن حسن. ۱۳۷۸ش، **المبسوط**، ج ۶، بی جا: المطبعة الحیدریه.

طوسی، محمد بن حسن. ۱۳۸۸ش، **تفسیر التبیان**، بیروت: دار احیاء التراث العربیه.

طوسی، محمد بن حسن. ۱۴۰۷ق، **الخلافا**، قم: مؤسسه نشر اسلامی.

عبده، محمد. ۱۴۱۴ق، **الأعمال الكاملة**، ج ۲، تحقیق محمد عماده، بیروت: دار الشروق.

عبدی پور، ابراهیم. ۱۳۸۸ش، **تعدد زوجات**، مجله حقوق اسلامی، سال پنجم، شماره ۲۰.

عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه. ۱۴۱۵ق، **تفسیر نور الثقلین**، قم: اسماعیلیان.

فخر رازی، فخرالدین. ۱۴۲۰ق، **مفاتیح الغیب (تفسیر کبیر)**، قم: دار الفکر.

فرحات، کرم حلمی. ۱۴۲۲ق، **تعدد الزوجات فی الأديان**، قاهره: دار الآفاق العربیه.

کاتوزیان، ناصر. ۱۳۷۵ش، **حقوق خانواده**، ج ۱، تهران: شرکت سهامی انتشار.

کرکی، علی بن حسن. ۱۴۱۱ق، **جامع المقاصد**، ج ۱۲، قم: مؤسسه آل بیت لإحياء التراث.

کلینی، محمد بن یعقوب. ۱۳۷۲ش، **اصول کافی**، تهران: کتابفروشی علمیه اسلامی.

گیدنز، آنتونی. ۱۳۷۶ش، **جامعه شناسی**، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: بی نا.

لحام، شاکر. ۱۴۲۲ق، **تعدد الزوجات**، دمشق: دار التوفیق.

مجلسی، محمد باقر. ۱۳۶۳ش، **بحار الأنوار**، مترجم: محمد حسن بن محمد ولی، ارومیه: دارالکتب الاسلامیه.

محمدی ری شهری، محمد. ۱۳۸۴ش، **میزان الحکمة**، قم: دار الحدیث.

مطهری، مرتضی. ۱۳۵۳ش، **نظام حقوق زن در اسلام**، تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی. ۱۴۱۸ق، **خدمات متقابل اسلام و ایران**، تهران: صدرا.

معرفت، محمد هادی. ۱۳۸۱ش، **علوم قرآنی**، قم: التمهید.

مغنیه، محمد جواد. ۱۳۸۳ش، **تفسیر کاشف**، کاظمین: دارالکتب الاسلامیه.

مفید (شیخ مفید)، محمد بن محمد. ۱۴۱۰ق، **المقنعة**، ج ۷، قم: مؤسسه نشر اسلامی.

مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۴ش، **تفسیر نمونه**، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

نجفی، محمد حسن. ۱۳۶۷ش، **جواهر الکلام**، تحقیق قوچانی، ج ۲۹ و ۳۰، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

واحدی نیشابوری، ابوالحسن علی. ۱۴۱۱ق، **أسباب النزول**، بیروت: دارالکتب العلمیه.

ویل دورانت. ۱۳۷۰ش، تاریخ تمدن، ج ۱۷، ترجمه احمد آرام، تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.

مقالات و پایان نامه‌ها

- جاوید، محمد جواد. ۱۳۸۹ش، «از فرهنگ چند همسری تا حقوق چند همسری»، فصلنامه زن در فرهنگ و هنر، دوره ۲، شماره اول، پاییز.
- حمای، وحیده. ۱۳۸۵ش، «چند همسری در قرآن و سیره پیامبر»، بیات، زمستان، شماره ۵۲.
- رمضان نرگسی، رضا. ۱۳۸۴ش، «بازتاب چند همسری در جامعه»، فصلنامه کتاب زنان، بهار.
- سامی، محمد جواد. ۱۳۸۳ش، «اولیا عقد نکاح»، پایان نامه کارشناسی ارشد، مدیریت حوزه علمیه قم.
- سامی، محمد جواد. ۱۳۸۵ش، «اصل در اسلام تک همسری است»، ویژه نامه خبر جنوب: شیراز.
- سامی، محمد جواد. ۱۳۸۷ش، «خشونت خانگی در جامعه ایرانی»، ویژه نامه شماره ۳۱۷۵، سال دهم، مهرماه، شیراز.
- طیبی، مرتضی. ۱۳۴۳ش، «تعدد زوجات در قانون اسلام»، کانون وکلا، تهران، خرداد و تیر، شماره ۹۰.
- نادری، فروزان. ۱۳۸۸ش، «بررسی تعدد زوجات با تکیه بر آراء امام خمینی (ره)»، پایان نامه فارسی، تهران: پژوهشکده امام خمینی.

Bibliography

- The Holy Quran.
- Nahj Al-Balagheh.
- Holy Torah.
- Bible (Bible).
- Civil law and family protection law.
- Ibn Braj, Abdul Aziz 1406 AH, Religion, Vol. 2, Qom: Publications of the Society of Teachers. Eshtehardi, Ali Panah. 2011, Al-Urwa Documents, Tehran: Dar Al-Aswa for Printing and Publishing. Alusi, Mahmoud Effendi 1415 AH, Ruh al-Ma'ani, Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.
- Banu Amin, Seyed Nusrat Beigom. 1982, Makhzan Al-Irfan, Isfahan: Golbahar.
- Paknejad, Reza 2014, the first university and the last prophet, Tehran: Parliamentary Research Center.
- Jawadi Amoli, Abdullah 2004, Woman in the Mirror of Glory and Beauty, Qom: Asra.
- Jawadi Amoli, Abdullah 2009, Tafsir Tasnim, Qom: Asra Publishing Center.
- Horr Amoli, Muhammad bin Hassan. 1403 AH, Vasaal Al-Shiite, research of Rabbani Shirazi, Beirut: Dar Al-Hayat Leltaras.

- Hakimpour, Mohammad 2003, Women's Rights in the Struggle between Tradition and Modernity, Tehran: Naghmeh Andish.
- Khoei, Seyed Abolghasem 1404 AH, Basics of Al-Urwa Al-Wathqi (Book of Marriage), Najaf Ashraf: Dar Al-Alam School.
- Dirin, Khalil. 1987, A way to Anthropology, Shiraz: Bina.
- Rezaei, Mohammad Ali 2012, Tafsir Quran Mehr, vol. 2, Qom: Research publications of interpretation of Quranic Sciences
- Zahili, Vahaba, 1418, Al-Feghh Al-Eslami and Adalat, v 5, 9, Dameshgh: Dar Al-Fekr
- Zahili, Vahaba, 2000, polygamy in Islam, research: Muhammad al-Jash, Damascus: Dar al-Hafiz.
- Sami, Mohammad Javad 1996, Asr Resalat, Shiraz: Publications of Takhte Jamshid.
- Siouti, Jalal al-Din. 1404 AH, Al-Dar Al-Manthur, Qom: Library of Ayatollah Marashi Najafi.
- Shahid Sani, Zayn al-Din bin Ali. 1403 AH, Explanation of Al-Lamaat Al-Damascus, Beirut: Dar Ihya Al-Tarath.
- Sadug, Muhammad ibn Ali. 1404 AH, Ayoun Akhbar al-Reza, Tehran: Sadough Publications. Tabatabai Yazdi, Seyed Mohammad Kazem. 1417 AH, Al-Urwa Al-Wosughi, Qom: Islamic Publishing. Tabatabai, Seyed Mohammad Hussein 1958, Al-Mizan in the Interpretation of the Qur'an, Qom: Islamic Publishing.
- Tabatabai, Seyed Mohammad Hussein, no date, Polygamy and the Status of Women in Islam, Qom: Azadi-e-Zan Publications.
- Tabarsi, Fazl Ibn Hassan 1993, Collection of Statements in the Interpretation of the Qur'an, Tehran: Naser Khosrow.
- Tabarsi, Fazl Ibn Hassan 1410 AH, Al-Motalef Men Al-Mokhtalef Bein Aemat Al-Sef, researcher: Sayyid Mahdi Raja'i, Qom: Sayyid al-Shuhada printing.
- Tusi, Muhammad ibn Hassan 1986, Tahzib al-Ahkam, research by Seyyed Hassan Mousavi, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya.
- Tusi, Muhammad ibn Hassan 1999, Al-Mabsut, vol. 6, no place: Al-Matbaa Al-Heidariya.
- Tusi, Muhammad ibn Hassan 2009, Tafsir al-Tibyan, Beirut: Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabiya.
- Tusi Mohammad Bin Hasan, 1407, Al-Khalafin Qom: Institute of Islamic poblication
- Abda Mohammad, 1414, Al-Amal Al-Kamela, V 2, research by Mohammad Emade, Beirut: Dar Al-Shorugh
- Abdipour, Ibrahim 2009, Polygamy, Journal of Islamic Law, Fifth Year, No. 20.
- Arusi Hoevizi, Abdul Ali Ibn Juma. 1415 AH, Tafsir Noor al-Thaqalin, Qom: Ismailian.
- Fakhr Razi, Fakhraddin. 1420 AH, Mafatih al-Ghayb (Tafsir Kabir), Qom: Dar al-Fikr.
- Farhat, Karam Halami. 1422 AH, polygamy in religions, Cairo: Dar Al-Afaq Al-Arabiya.
- Katozian, Nasser 1996, Family Law, Vol. 1, Tehran: Anteshar Co.
- Karki, Ali bin Hassan. 1411 AH, Jame Al-Maqassid, vol. 12, Qom: Al-Bayt Foundation Leahya Al-Taras.
- Kelini, Muhammad ibn Ya'qub 1993, Osule Kafi, Tehran: Islamic Theological Bookstore.
- Giddens, Anthony. 1997, Sociology, translated by Manouchehr Sabouri, Tehran: Bina.
- Laham, Shaker. 1422 AH, polygamy, Damascus: Dar al-Tawfiq.
- Majlisi, Mohammad Baqir 1984, Bahar Al-Anvar, Translator: Mohammad Hassan bin Mohammad Wali, Urmia: Dar Al-Kotob Al-Islami.
- Mohammadi Rey Shahri, Mohammad 2005, Mizan al-Hakama, Qom: Dar al-Hadith.
- Motahari, Morteza 1974, The system of women's rights in Islam, Tehran: Sadra.
- Motahari, Morteza 1418 AH, Mutual services between Islam and Iran, Tehran: Sadra.

- Marefat, Mohammad Hadi 2002, Quranic Sciences, Qom: Al-Tamheed.
- Mughniyeh, Mohammad Javad 2004, Tafsir Kashif, Kazemin: Dar al-Kitab al-Islamiya.
- Mofid (Sheikh Mofid), Muhammad ibn Muhammad. 1410 AH, Al-Muqna'a, vol. 7, Qom: Islamic Publishing Institute.
- Makarem Shirazi, Nasser. 1995, Sample Interpretation, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyya Publications.
- Najafi, Mohammad Hassan 1988, Jawahar al-Kalam, Quchani Research, vols. 29 and 30, Tehran: Islamic Books House.
- Vahedi Neyshabouri, Abolhassan Ali. 1411 AH, The Causes of Revelation, Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.
- Will Durant. 1991, History of Civilization, vol. 17, translated by Ahmad Aram, Tehran: Islamic Revolution Education Publications.

Articles and dissertations

- Javid, Mohammad Javad 2010, "From Polygamy Culture to Polygamy Law", Women's Quarterly in Culture and Art, Volume 2, Number 1, Fall.
- Hammami, Wahida. 2006, "Polygamy in the Quran and the Prophet's Life", Bayat, Winter, No. 52.
- Ramazan Nargesi, Reza. 2005, "Reflection of Polygamy in Society", Women's Book Quarterly, Spring.
- Sami, Mohammad Javad 2004, "Parents of marriage", master's thesis, management of Qom seminary.
- Sami, Mohammad Javad 2006, "The principle in Islam is monogamy", special issue of Southern News: Shiraz.
- Sami, Mohammad Javad 2008, "Domestic Violence in Iranian Society", Special Issue No. 3175, Year 10, October, Shiraz.
- Taybi, Morteza 1964, "Polygamy in Islamic Law", Bar Association, Tehran, June and July, No. 90.
- Naderi, Forouzan. 2009, "Study of polygamy based on the views of Imam Khomeini", Persian thesis, Tehran: Imam Khomeini Research Institute.

**A study of the various sayings of Islamic commentators and thinkers about
verse 3 of Surah Nisa in the Qur'an**

Date of Received: March 1, 2018

Date of Acceptance: May 8, 2019

Ali Motavari

Assistant Professor of Shahid Chamran University of Ahvaz.
akhonsha@yahoo.com

Mohammad Javad Sami

Assistant Professor of Shiraz University of Arts.

Alireza Khansha

PhD student in Quranic Sciences, Shahid Chamran University, Ahvaz.

Corresponding author: Ali Motavari

Abstract

Some Islamic thinkers consider the existence of polygamy laws in Islamic jurisprudence as the reason for the absolute permission of polygamy in Islamic law, but as we have said, Islam is a comprehensive religion of conditions and has a law for all different situations (normal and urgency, etc.). Most of the later scholars and most of the current authorities have also issued fatwas on the non-acceptance and permissibility of polygamy and some have even emphasized its abomination due to the harms caused by it. Also, the Islamic government can impose restrictions and conditions or restrictions in this regard based on social interests as a secondary rule, as seen in the civil law of the Iranian family and some countries. In this study, the library method has been compared and applied by inferential analytical method between different points of view and the results show that the permissibility of polygamy in Islam depends on special social conditions and that Islam did not invent the law of polygamy but limited it and signed a treaty, the head of which is justice.

Keywords: Islam, polygamy, women, rights, justice.